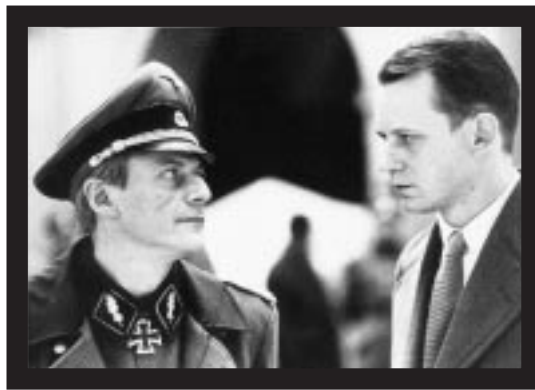

God afton, herr Wallenberg

FILMHANDLEDNING

Denna filmhandledning ingår i projektet "Levande historia"
och finns även publicerad i studiematerialet *Bilden av Förintelsen*.

Svenska Filminstitutet, Box 27126, 102 52 Stockholm. Telefon 08-665 11 00.

REGI Kjell Grede
PRODUKTION Sandrew Film, TV3, Filmhuset,
Svenska Filminstitutet, FilmTeknik i
samarbete med Hunnia Filmstudió,
Sverige 1990
PRODUCENT Katinka Faragó
MANUS Kjell Grede
FOTO Esa Vuorinen
SCENOGRAFI László Gárdonyi
KOSTYM Inger Pehrsson
KLIPPNING Darek Hodor
LJUD Björn Gunnarsson
ORIGINALMUSIK János Solyom

I ROLLERNA

RAOUL WALLENBERG Stellan Skarsgård
MARJA Katharina Thalbach
SZÁMOSI Károly Eperjes
FERENC MOSER Miklós B Székely
RABBINEN Erland Josephson
PAPA Franciszek Pieczka
OFFICER VID WATTEAUPLATSSEN Jesper Christensen
SCHMIDTHUBER Ivan Desny
VAJNA Géza Balkay
SVENSKA AMBASSADÖREN Percy Brandt
MAN PÅ JUDISKA RÅDET Tamás Jordán
FADERN VID TÅGET Andor Lukáts
OFFICER PÅ GATAN Gábor Reviczky
GIMPEL László Csákányi
PAL István Mészáros
BELLA Katalin Eröss
PALS PAPPÁ István Holl
PALS MAMMA Vera Venczel

TEKNISKA UPPGIFTER

SPELTID 118 minuter
LÄNGD 3.248 meter (35 mm)
FORMAT Vidfilm (1:1,66)
LJUDSYSTEM Dolby Stereo
CENSUR Tillåten från 15 år
ÖVERSÄTTNING Kristina Larsén
SVENSK PREMIÄR 5 oktober 1990

BIOGRAFDISTRIBUTION

Sandrew Film, Box 5612, 114 86 Stockholm
Telefon: 08-762 17 00, Telefax: 08-10 38 50

ANNIKA THOR

God afton, herr Wallenberg

FILMHANDLEDNING

God afton, herr Wallenberg handlar om den svenske diplomaten Raoul Wallenbergs tre sista veckor i Budapest, Ungern, från julen 1944 till mitten av januari 1945, då han med alla medel försöker att rädda de människor som finns instängda i Budapests getto.

Alla viktigare händelser som skildras i filmen har inträffat, om än inte exakt på den tid och plats där filmen placerar dem. Med fakta som utgångspunkt har filmens regissör Kjell Grede skapat en egen bild av Raoul Wallenberg som människa, vilka inre konflikter han brottades med och hur han uppfattades av sin omgivning.

I den följande texten behandlas inledningsvis verklighetsbakgrunden till filmen *God afton, herr Wallenberg*. Därefter uppmärksammas filmens porträtt av Wallenberg samt olika frågeställningar kring ondskan och dess offer. När Raoul Wallenberg nämns i den senare delen av handledningen avses inte den historiska personen, utan rollgestalten i Kjell Gredes film.

Filmen har svenskt och tyskt tal och är textad på svenska. Rekommenderas från åk 7.

FILMENS HANDLING

Året är 1943. Raoul Wallenberg, affärsman och importör av delikatesser, befinner sig i restaurangvagnen på ett tåg på väg genom Europa. Plötsligt drar uniformerade män ner tågets mörkläggningsgardiner. Den ende av passagerarna som reagerar är

Wallenberg, som tränger sig fram till ett fönster och drar upp gardinen. Han ser döda människor kastas ut ur en godsvagn, bland dem en pojke. När godståget börjar rulla hoppar en man av tåget och lyfter upp pojken i sin famn. Tyska soldater skjuter mannen i ryggen, men innan han dör har Raoul Wallenberg under en lång stund hunnit möta mannens blick.

Stockholm, juni 1944. Rabbinen, den judiska församlingens överhuvud, frågar ut Wallenberg i närvaro av två andra judiska män angående ett uppdrag som Wallenberg fått från svenska UD och de amerikanska myndigheterna: att försöka rädda Ungerns judar. Rabbinen är inte övertygad om att Wallenberg är rätt man för uppdraget. "Är ni idealist, herr Wallenberg?", frågar rabbinen. Wallenberg svarar nekande på denna fråga, liksom på frågorna om han tror på Gud, om han har någon politisk åskådning och om han tidigare engagerat sig i internationella frågor.

"Jag är medelmåttig", säger Wallenberg. Rabbinen verkar allt mer obenägen att tro att denne man skulle kunna uträtta något för de ungerska judarna. Han säger till Wallenberg att han kommer att få bli "precis så duktig som tyskarna tillåter", att det just är en medelmätta alla vill ha. Då berättar Wallenberg om sin upplevelse på tåget. Rabbinen lyssnar med ett nytt intresse. "Det är det enda riktigt verkliga som jag har sett i hela mitt liv", säger Wallenberg.

I nästa scen befinner sig Wallenberg i Budapest. Det är december 1944. Han besöker ett av husen där en grupp judar som han tagit i beskydd blivit inhysta. Där finns den förvirrade Marja som går klädd i enbart en oknäppt gammal kappa, det älskande paret Pal och Bella som låter sig vigas, Pals föräldrar, den gamle Papa, den lilla flickan Eva och hennes föräldrar, den storögde lille pojken samt systrarna Lilith och Julia. De väntar på att militären ska göra en razzia mot huset och arrestera dem för vidare deportering. Wallenberg är på plats för att skydda dem och se till att alla har tillgång till svenska skyddspass. Det råder en spänd och uppgiven stämning bland judarna i huset – de fruktar för sina liv.

Tillsammans med sin vän och medhjälpare Számosi ger sig Wallenberg iväg för att befria en grupp judar på väg att deporteras. Med hjälp av en pälsmössa, en felfri tyska och ett självklart auktoritärt uppträdande lyckas Wallenberg helt fräckt lura en ungersk underofficer att släppa judarna.

Wallenberg är tillbaka i det judiska huset. Han inleder ett samtal med Marja som visar sig vara djupt förtvivlad snarare än förvirrad. Hon berättar att hon vid en razzia förlorat sina båda döttrar.

På kvällen genomför tyska soldater en razzia. Wallenberg är inställd på att han ska respekteras av en tysk officer, som han väntar sig ska leda razzian. Men händelserna tar en annan vändning än vad han räknat med. Soldaterna är många fler och tyngre utrustade än han föreställt sig. De leds av en civilklädd ungrare som inte bryr sig om skyddspassen och som vägrar säga sitt namn. De gripna judarna lastas på en lastbil parkerad på gatan utanför huset men bilen visar sig ha motorfel och blir stående.

Senare befinner sig Wallenberg på den svenska legationen. När han med anledning av den kritiska situationen förklarar att ingen får lämna ambassaden utan alla ska övernatta där, försöker en ängslig svensk ambassadtjänsteman förklara för honom att situationen börjar bli ohållbar: "Du har redan anställt dessa 400 människor. Du kan inte låta dem sova här också." På ambassaden får han i sin hand en färdigställd återuppbyggnadsplan för allt judiskt liv i Ungern.

På natten börjar utrensningen av gettot. Utanför dess port samtalar Wallenberg med sin medarbetare Számosi. Plötsligt öppnas portarna och ut strömmar en grupp barn som rusar fram till en tankbil med mjölk. De blir genast nedskjutna av soldater. Samtidigt passerar Adolf Eichmanns bil: "God afton, herr Wallenberg", hälsar han genom det öppna bilfönstret. Bilen kör vidare. Samma natt lämnar Eichmann Ungern.

Wallenberg är tillbaka på ambassaden för att hämta sina tillhörigheter. Han är en jagad man och måste därför ständigt byta bostadsadress. Ambassadören beordrar Wallenberg att resa hem till Sverige. Wallenberg vägrar och istället flyttar han in i huset där Marja bor. Han har med sig kläder som han skaffat åt henne och hon orkar nu för första gången berätta vad som egentligen hände hennes döttrar – att de sköts ihjäl inför hennes ögon.

Morgonen därpå börjar Wallenberg förhandla med ungraren som har befälet över lastbilen som fortfarande står kvar på gatan utanför huset. Så småningom inser den allt mer uppgivne mannen att spelet är över. Han ser sig besegrad och släpper alla fria. Soldaten som i flera dygn vaktat fångarna på flaket reser sig plötsligt, riktar sin k-pist mot fångarna och avlossar flera skottsälvor samtidigt som han skriker: "Alla kan gå! Alla kan gå! Genast!"

Läget i staden blir allt mer kaotiskt och avrättningar sker öppet utefter flodbanken. Wallenberg besöker en ungersk minister för att förhandla sig till en lösning.

Wallenberg får veta att ett antal av "hans judar" har blivit tillfångatagna och bortförda. Tillsammans med Számosi rusar

Wallenberg iväg för att undsätta dem, men han kommer försent. De är redan uppställda framför en arkebuseringspatrull där de avrättas. Trött och desperat lyckas Wallenberg med utpressning och list övertala general Schmidhuber att skona gettot.

Den sovjetiska armén intar Budapest och gettots portar öppnas. Wallenberg tar farväl av Marja och de andra som överlevt i huset. Trots varningar från sina medarbetare har han bestämt sig för att träffa sovjetiska militärer och överlämna den utarbetade planen för judarnas framtid i Ungern. Han går ner på gatan till den väntande bilen och vinkar glatt adjö till sina vänner.

Filmen avslutas med en textskylt: "Samma dag, den 17 januari 1945 fördes han som fånge till Moskva. Han frigavs aldrig."

UNGERN UNDER ANDRA VÄRLDSKRIGET

Ungern deltog i andra världskriget på Tysklands och Italiens sida mot de allierade västmakterna och Sovjetunionen. Landet styrdes av den starkt högerinriktade, men inte nazistiske, riksföreståndaren amiral Miklós Horthy. Fram till 1944 var de ungerska judarna relativt förskonade från de grymheter som drabbade judarna i andra länder under tyskt inflytande. Tyskarna krävde visserligen att den ungerska regimen skulle genomföra en hårdare politik mot den judiska befolkningen, men deportationer eller fysisk förintelse av judar förekom inte under denna tid.

Efter Italiens kapitulation i september 1943 och motgångarna för den ungerska armén i kriget mot Sovjetunionen blev den ungerska oppositionen starkare. Man började tala om att sluta fred med de allierade. Tyskarna kunde inte tillåta en sådan försvagning av krigsfronten. Natten till den 19 mars 1944 invaderade tyska trupper Ungern. Amiral Horthy fick kvarstå som formell statschef under den tyska ockupationen. Ett specialkommando lett av den tyske SS-officern Adolf Eichmann sändes till Ungern för att verkställa den "slutgiltiga lösningen av judefrågan" i landet.

Inom kort genomfördes samma antijudiska lagstiftning i Ungern som i Tyskland och i andra ockuperade länder. Alla judiska invånare över sex år måste bära davidsstjärnor som visade deras härkomst. Judar uteslöts från i stort sett alla former av arbete och alla judiska företag stängdes. Judisk egendom konfiskerades och judisk litteratur brändes. Judarnas rörelsefrihet begränsades på olika sätt.

Under våren 1944 samlades alla judar utanför Budapest i särskilda läger eller getton. Över 440.000 judar deporterades till

koncentrationsläger eller till "arbetstjänst" i Tyskland. I Budapest tilläts judarna tills vidare bo kvar i olika delar av staden, delvis som ett skydd mot de allierades bombningar.

Efter protester och vädjanden från bland andra påven och den svenske kungen, Gustaf V, stoppade Horthy massdeportationerna av judar den 8 juli 1944. Senare under hösten, då Rumänien kapitulerat för sovjetarmén och de sovjetiska trupperna brutit in på ungersk mark, började Horthy planera för en kapitulation.

Men tyskarna var fortfarande inte beredda att släppa kontrollen över Ungern. Den 15 oktober 1944 genomförde det ungerska nazistpartiet, Nyilas eller Pilkorsarna, med tyskt stöd en statskupp. Horthy avgick som riksföreståndare och Nyilas ledare Ferenc Szálasi blev ny ministerpresident.

Med Szálasis makttillträde gick judeförföljelserna in i en ny, ännu våldsammare fas. Judelagarna skärptes. Tiotusentals ungerska judar tvingades marschera till fots, utan utrustning och i det närmaste utan mat, för slavarbete i Österrike. I december 1944 var en stor del av alla judar utanför Budapest, över 320.000 människor, mördade. I huvudstaden drevs 65.000 människor samman i ett getto i väntan på "den slutgiltiga lösningen". Stadens övriga 30.000 judar fick bo kvar i särskilda bostadshus, under de neutrala staternas beskydd.

I december 1944 stod det klart att det var en tidsfråga när Röda armén skulle inta Budapest. Samtidigt blev judarnas situation allt svårare. Beväpnade band av pilkorsare härjade fritt och den ungerska regeringen blev allt mindre mottaglig för diplomatiska påtryckningar från de neutrala staterna.

Vid jultiden omringade de sovjetiska styrkorna Budapest. Tyskarna var på väg att förlora kriget. Situationen var kaotisk. Det gick inte längre att få fram tåg och lastbilar för judedeportationerna. I det läget beslöt Eichmann, innan han själv flydde från Ungern, att gettot och dess invånare skulle utplånas. Ansvarig för aktionen var den tyske generalen Schmidhuber. De allierade visste vad som höll på att ske, men ingrep inte.

Det är i denna slutfas av den tyska ockupationen som filmen *God afton, herr Wallenberg* utspelar sig.

DEN HISTORISKE RAOUL WALLENBERG

Raoul Wallenberg föddes den 4 augusti 1912. Då var hans far, en ung sjöofficer, död sedan några månader tillbaka. I enlighet med finansfamiljen Wallenbergs traditioner fick Raoul en utbildning

inriktad på handel och bankväsende. Han utbildade sig också till arkitekt vid ett amerikanskt universitet men arbetade aldrig i det yrket. Som ett led i sin utbildning arbetade den unge Raoul i företag och banker utomlands, bland annat i Haifa i dåvarande brittiska protektoratet Palestina, nuvarande Israel, där han för första gången kom i kontakt med judiska flyktingar från Nazityskland.

När Raoul Wallenberg återvände till Sverige i slutet av 1930-talet började han ägna sig åt affärer. Tillsammans med en ungersk jude vid namn Kálmán Lauer drev han en firma som sysslade med import och export av livsmedel och delikatesser. För firmans räkning reste Wallenberg ofta till Tyskland och Ungern.

På våren 1944 tog amerikanska myndigheter kontakt med svenska UD och föreslog ett samarbete för att rädda så många som möjligt av de ungerska judarna. Som neutralt land skulle Sverige kunna skicka en humanitär attaché till sin legation i Budapest. USA erbjöd sig att bidra med de pengar som behövdes för att uppdraget skulle kunna genomföras. Som ungrare och jude blev Wallenbergs kompanjon Lauer tillfrågad om han kände någon lämplig person. Lauer föreslog Raoul Wallenberg.

I början av juli 1944 avreste Raoul Wallenberg till Budapest. Som chef för den svenska legationens humanitära avdelning grep han sig an sin uppgift. Legationen hade redan tidigare utfärdat provisoriska svenska pass åt ungerska judar som hade släktingar eller affärskontakter i Sverige. Passen skyddade innehavarna från de förföljelser som drabbade andra judar. Wallenberg började snart utfärda speciella skyddspass åt stora grupper judar. Skyddspassen innebar att deras innehavare stod under svenskt beskydd, vilket till en början respekterades av både tyskarna och de ungerska myndigheterna. Raoul Wallenberg anställde också flera hundra judar som personal vid legationen och vid "Svenska Biblioteket", "Svenska Forskningsinstitutet" och andra institutioner som han uppfann efter hand. Dessa människor och deras familjer fick på så sätt skydd mot förföljelserna.

Wallenberg var skicklig på att skaffa sig kontakter på olika nivåer. Både ungerska myndighetspersoner och tyska officerare visade sig vara möjliga att muta för att få förhandsinformation om vad som planerades. Via utrikesministerns hustru Elisabet Kemény hade Wallenberg insyn och inflytande direkt i den ungerska regeringen. Han använde sig också av alla medel för att rädda människor undan döden, inklusive hot, utpressning och bluff. Wallenbergs okonventionella metoder och det stora antal människor som han

placerade under svenskt beskydd oroade hans kolleger på svenska legationen som var rädda att själva drabbas av repressalier.

Med statskuppen i oktober försvarades Wallenbergs arbete. Ett par dagar efter kuppen kungjorde den nya regimen att inga skyddspass längre var giltiga. Efter kritik från de neutrala staterna tog man tillbaka kungörelsen. Men ju mer pressad Nyilas-regimen blev, desto mer var den beredd att falla undan för tyska påtryckningar. Dessutom hade regeringen inte kontroll över sina beväpnade anhängare som bröt sig in i synagogor och judiska hus. Trots detta räknar man med att Wallenberg genom direkta ingripanden räddade mellan 5.000 och 12.000 judar undan döden.

I början av december 1944 blev situationen allt mer ohållbar för judarna i Budapest. Om förhållandena i staden skrev Wallenberg i sin sista rapport till svenska UD den 8 december 1944:

Judarna sammanförs i ett centralt ghetto som skall rymma 69.000 judar, men troligen kommer att innehålla fler, samt ett främlingsghetto för 17.000, vilket redan innehåller 35.000, härav 7.000 i svenska hus, 2.000 i rödakorshus och 23.000 i schweiziska hus. Dagligen avförs för deportation eller till centralghettot härifrån tusentals schweiziska och vaticanskyddslingar. I ghettona bo judarna 4-12 personer per rum, bäst i de svenska husen.

En ännu ej stor epidemi av sjukdomen "Ruhr" har utbrutit bland judarna. I de svenska husen är hälsotillståndet ännu gott. Endast 5 hava dött hittills. Avdelningen later nu skyddsympa samtliga skyddsjudar mot tyfus, paratyfus och kolera. Även personalen skall skyddsympas.

Judarna äro nu i allmänhet mycket utblottade enär de vid de pagaende omflyttningarna blott fa taga med sig vad de själva kunna bära. Försörjningsläget blir snart katastrofalt.

Pilkorsarna släpa in stora mängder i sina lokaliteter och misshandla och plaga dem för att därefter föra bort dem till sammelplatserna för deportering.

Rykten ga att den minister Kovacs närstaende dödsbrigaden skall anställa en pogrom pa judarna men jag tror ej denna pogrom får nagon större omfattning enär exempelvis SS-organen lär ha fatt order om att ej anställa

nagon systematisk judeslakt.

Ungefär vid samma tid bjöd Raoul Wallenberg Adolf Eichmann på middag. Han använde tillfället för att inför Eichmann smula sönder den nazistiska ideologin och visa på att det tyska herraväldet i Europa stod inför sitt fall. Wallenberg uppmanade Eichmann att stoppa de meningslösa deportationerna och morderna på judarna, dock utan resultat. Några veckor senare flydde Eichmann från Budapest.

Kring jultiden lämnade Wallenberg den relativa säkerheten på den svenska legationen och flyttade till stadsdelen Pest, där "svenskhuset" fanns och dit de sovjetiska trupperna förmodades nå fram först. I den kaotiska situation som nu rådde var det stor risk att tyskarna skulle besluta att utplåna gettot och dess invånare. Raoul Wallenberg spelade en avgörande roll i ansträngningarna att förhindra detta. Den tyske befälhavaren general Schmidhuber gav efter för påtryckningarna. Gettot skonades.

Den 13 januari intog Röda armén det kvarter där Wallenberg befann sig. Några dagar senare, då Raoul Wallenberg tog kontakt med ryssarna, arresterades han av NKVD (senare KGB), misstänkt för spioneri. Han fördes till Ljubljankafängelset i Moskva. Vad som sedan hände vet ingen. Sovjetiska myndigheter har i årtionden hävdat att Wallenberg dog i fängelset i juli 1947, "troligen av en hjärtattack". Men fångar i sovjetiska fängelser och läger säger sig ha sett honom betydligt senare.

- I filmen *God afton, herr Wallenberg* säger rabbinen till Raoul Wallenberg att han kommer att få bli "precis så duktig som tyskarna tillåter". Vad menar rabbinen med det? Vad kunde tyskarna ha för intresse av en räddningsaktion i begränsad skala?

- Diskutera det som är känt om Raoul Wallenbergs öde efter januari 1945. Vilka skäl kan de sovjetiska beslutsfattarna ha haft för att fängsla honom som spion? Vad kan ha hindrat svenska myndigheter från att mer energiskt efterforska vad som hände med Wallenberg?

FILMENS BILD AV RAOUL WALLEMBERG

I filmens inledning möter vi Raoul Wallenberg när han under en tågresa genom Europa får uppleva den traumatiska händelsen där en man blir skjuten mitt framför ögonen på honom. Inför rabbinen i Stockholm säger han senare: "Det är det enda riktigt verkliga som

jag har sett i hela mitt liv.”

- Vad betyder upplevelsen på tåget för Raoul Wallenberg? Vad händer inom honom medan han ser på mannen och den döde pojken?
- Vilka kan motiven vara bakom Raoul Wallenbergs fasta beslut att resa till Budapest på sitt svåra uppdrag? Varför är rabbinen så skeptisk till honom? Varför försöker Wallenberg inte framställa sig själv i en bättre dager? Vad är det som får rabbinen att ändra uppfattning om honom?
- I slutet av filmen säger Wallenberg: "För första gången känner jag mig åtminstone inte sämre än andra människor." Stämmer det med den bild som vi fått av honom under filmens gång?

När vi möter Raoul Wallenberg i Budapest har det gått ungefär ett halvt år sedan samtalet med rabbinen. Under tiden har Wallenberg gjort stora insatser och räddat många människor undan döden. Han har blivit en levande legend bland judarna i Budapest. Människorna i huset, dit Wallenberg kommer för att stoppa en väntad razzia, talar beundrande om honom. Den gamle mannen som kallas Papa berättar om hur Wallenberg gjorde den fruktade Eichmann svarslös. Lilith, kvinnan i den röda klänningen, pratar om alla kvinnor som förälskat sig i Wallenberg, däribland baronessan Kemény, utrikesministerns hustru. "Är det den riktige Wallenberg?", frågar en liten pojke och lägger sig sedan med huvudet i Wallenbergs knä, säker på att han är trygg hos honom.

Vi får också se Raoul Wallenberg i aktion, när han tillsammans med sin vän och medhjälpare Szamosi befriar en grupp judar på väg att deporteras. Ett annat exempel på hans viljestyrka och inflytande får vi då han förmår en tysk officer att avslöja planerna på gettots förintelse.

- Försök att minnas scenen där Wallenberg lyckas lura en ungersk underofficer att släppa judarna och scenen där han förmår en tysk officer att avslöja planerna på gettots förintelse. Hur framställs Wallenberg i dessa scener? Är han annorlunda än hos rabbinen? Hur är han klädd? Hur uppträder han gentemot de människor han har att göra med? Visar han någon svaghet eller rädsla?

- Diskutera Wallenbergs agerande på den svenska legationen där han uppträder som en självklar ledargestalt och duktig organisatör. Wallenberg lyssnar på information, fattar snabba beslut och tycks bedöma läget med både överblick och realism. Går det att förstå den ängsligt formalistiske svenske tjänstemannen?

Kjell Grede har valt att koncentrera sin skildring till de sista veckorna före Budapests fall, då Wallenberg blir allt mer maktlös och utsatt. När de maktstrukturer han dittills haft att göra med förändras och bryter samman, blir hans kompetens allt mindre värd. Wallenbergs eget liv är också hotat. Han måste hålla sig undan samtidigt som han fortsätter sitt arbete.

Kraven på Wallenberg blir allt mer övermänskliga. Han vill rädda människorna på lastbilen, han vill förhindra planerna på gettots förstörelse och han är själv utarbetad till bristningsgränsen. Gång på gång tvingas Wallenberg åse hur människor mördas utan att han kan förhindra det och trots att han själv tar allt större risker. Ändå behåller han sin resning. Slutligen, i en blandning av desperation och yttersta självkontroll, söker han upp general Schmidhuber och lyckas förmå honom att ta tillbaka ordern om gettots förintelse.

- Hur förändras Raoul Wallenberg under filmens gång? Diskutera hans uppträdande, de känslor han visar, hans relationer till människorna i hans omgivning, hans utseende och klädsel.
- Försök att minnas scenen där Wallenberg och Szamosi väntar utanför gettots portar. Vad är det som händer inom Wallenberg och mellan de båda männen? Vilken innebörd får Eichmanns replik, "God afton, herr Wallenberg", som gett filmen dess titel?
- I konfrontationen med den svenske legationschefen vädjar denne till Wallenbergs "intelligens, förnuft och duglighet" för att förmå honom att resa hem. Wallenberg svarar: "Jag är inte längre förnuftig, intelligent och duglig, Carl-Ivan, så skrik något annat åt mig." Vi hör Wallenberg säga en oavslutad mening: "Varför vädjar du inte till min...?" Vad menar han? Vilket ord kan det vara som han utelämnar på slutet?

ONDSKANS NAMN

Den verklighet Raoul Wallenberg möter i Budapest är fruktansvärd:

en systematisk och känsloladdad förintelse av hundratusentals människor – män, kvinnor och barn. Ondskan härskar i Budapest.

I filmen tycks Raoul Wallenberg röra sig i ett existentiellt landskap där ondskan är den dominerande kraften. Det inre, mänskliga och moraliska mörkret får sin yttre motsvarighet i bildspråkets konsekvent mörka ton. Dag och natt har upphört att vara tydliga motsatser. Enbart svaga nyanser i bildernas gråblå ton, ibland upplyst av olycksbådande eldar, visar dygnets växlingar. I skymningsljuset blir människornas gestalter skugglika och otydliga. Filmen verkar utspela sig i själva Dödsriket. Dess centrum befinner sig i gettot, där varje dag liken efter hundratals människor som dött av hunger och umbäranden eller genom självmord samlas ihop. Genom dess portar kommer ingen ut levande.

- Fundera över hur ljussättningen och färgskalan används i filmen för att fånga stämningen i Budapest under de veckor filmen skildrar. När bryts den mörka tonen för första gången? Varför?

För många av stadens judiska invånare personifieras ondskan av namnet Eichmann. Därför blir Raoul Wallenbergs "seger" över Eichmann vid deras middagsdiskussion en symbolisk seger över det onda. Därför grips Wallenbergs judiska medarbetare på legationen av en vild optimism när Eichmann flyr från Ungern. Den hierarkiska militära beslutsordningen inom den tyska ockupationsmakten gör det lätt att tolka det som sker som *en* mans onda verk.

Raoul Wallenberg vet att ondskan inte utgår från en enda person, eller ens från en handfull personer. "Vad gör vi om det finns en Eichmann i varje trappuppgång?" svarar han medarbetarna som jublar över Eichmanns flykt.

Wallenberg får rätt i sina farhågor. I arkebuseringsscenen är det anonyma, civila ungrare som håller i gevären. Ännu fler "vanliga människor" är nyfikna åskådare bakom ledet av skyttar eller från sina balkonger. När Wallenberg anländer till platsen och begär att få veta vem som bestämmer, svarar en hänflinande ung man: "Här bestämmer alla." Utan något uttalat kommando avlossar alla skyttarna samtidigt sina gevärssalvor.

Filmen beskriver inte ondskan som en abnorm egenskap hos ett fåtal sjuka individer. Ondskan finns inom fullkomligt normala människor, kanske inom var och en, fast den oftast hålls under kontroll av civilisationens tabun mot våld och grymhet.

- Diskutera arkebuseringsscenen. Vilka psykologiska mekanismer kan ligga bakom handlingssättet hos dem som skjuter och dem som tittar på? Hur reagerar folkhopen på Wallenbergs vädjan? Filmen skildrar hur de kaotiska förhållandena mot slutet av kriget leder till en upplösning av hierarkier och regelsystem. Den auktoritära beslutsstruktur som Wallenberg tidigare kunnat utnyttja, till exempel vid fritagningen från godståget, bryter samman och ersätts av en situation där inga regler eller tabun längre gäller.

Det nya läget får sitt första uttryck i razzian mot judehuset. Wallenberg väntar sig att som motståndare möta en tysk officer med namn och grad, en person vars roll kan definieras. I stället leds aktionen av en civil ungrare som vägrar att uppge sitt namn. Ungraren verkar däremot väl informerad om Wallenbergs person och uppdrag. Tillsammans med vapenmakten ger det ungraren ett övertag över Wallenberg.

När lastbilen med judarna på grund av ett motorfel blir stående på gatan utanför huset måste Wallenberg utnyttja tiden till att kompensera ungrarens överläge. Genom efterforskningar får han veta att tyskarna betraktar aktionen mot huset som ett misstag och inte vill ta på sig ansvaret för den. Därmed blir ungraren den motståndare som Wallenberg måste övervinna. Ungraren får personifiera den ondska som vi parallellt får uppleva i större skala.

För att kunna övervinna ondskan måste man lära känna den. I många sagor symboliseras detta genom att hjälten eller hjältingen uttalar den onda varelsens namn och därmed besegrar den. Så gestaltas också Wallenbergs seger över ungraren. I samma ögonblick som mannen avslöjar sitt namn, Ferenc Moser, är han besegrad. Wallenberg uppnår detta genom att utnyttja sina kunskaper om situationen och om mänsklig psykologi.

När Wallenberg stiger upp på lastbilsflaket vet han att hans motståndare är desperat och därför livsfarlig. Mannen åberopar nazisternas lika obönhörliga som absurda logik: "Man kan inte döda några och sen låta de andra gå. Då hade man lika gärna kunnat låta alla gå. Det gäller alla. Annars vore det ett brott." Wallenberg argumenterar inte mot detta, utan siktar in sig på mannens svaga punkt – hans medvetenhet om att han begått ett fatalt misstag och kommer att få sota för det: "Du kommer att skjuta dig själv, bara dig själv." Långsamt får Wallenberg övertaget över den andre och driver honom att säga att alla får gå.

I samma ögonblick visar det sig på nytt att den irrationella onds-

kan inte kan kontrolleras. Soldaten som i flera dygn vaktat fångarna på lastbilsflaket står inte ut med att det hela plötsligt framstår som meningslöst. Han reser sig och mejar ner nästan alla människorna på flaket med sin k-pist.

- Fundera över maktspelet mellan Wallenberg och ungraren i scenen från razzian och i scenen på lastbilsflaket. Vilka argument använder Wallenberg under razzian? Hur bemöter ungraren dem? Vilka möjligheter har Wallenberg att sätta sig till motvårn? Vad är det som förmår ungraren att ge upp?

- Under tvekampen på lastbilsflaket säger ungraren till Wallenberg: "Vi är nog inte så olika sort." Vad menar han?

OFFRENS ANSIKTEN

Ondska möjliggörs genom att offren berövas sin mänsklighet. Då upphör möjligheten till identifikation, som är den viktigaste psykologiska spärren mot grymma handlingar. Nazisternas massmord på judar och andra avvikande grupper som zigenare, utvecklingsstörda och homosexuella förbereddes genom att dessa grupper graderades som andra klassens människor, fysiskt och psykiskt underlägsna den "ariska" rasen. Givetvis var det inte nazisterna som uppfann föraktet för de avvikande. Antisemitismen har en lång historia i hela Europa. Men nazisterna gjorde den för första gången i historien till officiell, statlig ideologi och legitimerade därmed mörka underströmningar i den folkliga föreställningsvärlden.

Den svåra uppgift som Kjell Grede ställts inför i arbetet med *God afton, herr Wallenberg* är att återge offren deras mänskliga ansikten, men utan att reducera engagemanget till att gälla ett fåtal individer. Grede har löst problemet genom att filmen igenom arbeta med ett dubbelt perspektiv. Å ena sidan följer filmen människorna från judehuset, som vi lär känna under deras oroliga väntan på vad som ska ske. Å andra sidan löper genom hela filmen den större frågan om vad som ska hända med de 65.000 människor som finns i gettot.

Vid en punkt i berättelsen försöker en av Wallenbergs medarbetare få honom att inrikta sig på frågan om gettots förintelse och glömma det lilla fåtalet människor på lastbilen. Men Wallenberg vägrar att överge dem samtidigt som han gör allt som står i hans makt för att förhindra förstörelsen av gettot. Det stora

och det lilla perspektivet kan inte skiljas från varandra. Den som upphör att ta ansvar för individerna kan inte uträtta något för kollektivet och vice versa.

Wallenberg är ingen opersonlig hjälpare. Hans engagemang är inte grundat på någon ideologisk, politisk eller religiös princip, utan på medmänsklighet i ordets djupaste mening. Wallenberg har den kombination av känslighet och styrka som krävs för att möta ondskans offer ansikte mot ansikte och se sig själv speglad i den andre. Redan i filmens inledningsscen med mannen och den döde pojken vid tåget gestaltas denna förmåga till inlevelse.

Temat utvecklas under filmen och knyts framför allt till skildringen av Marja och relationen mellan henne och Raoul Wallenberg. När vi först möter Marja i filmen verkar hon mycket förvirrad. Hon är klädd i en oknäppt kappa som inte döljer hennes nakenhet. Håret har hon klippt av sig och hennes ansikte tycks bestå nästan bara av ett par stora ögon.

De andra invånarnas attityd mot Marja leder Wallenberg att tro att hon är psykiskt sjuk. Han inleder ett samtal med henne för att försöka förhindra att hon ska provocera tyskarna på något sätt. Hon berättar då om det ofattbara som drabbat henne: att hon vid en tidigare razzia förlorat sina båda döttrar.

Till skillnad från de andra människorna i huset är Marja inte intresserad av att överleva, utan av att bli sedd och erkänd som människa. "Jag ska vara naken, så att de förstår att jag är verklig", säger hon. "De förstår inte att vi är levande och att de dödar oss." Marja har förstått ondskans behov av att dehumanisera offren. Men inte ens nakenheten gör judarna mer mänskliga i bödlarnas ögon, vilket visar sig i arkebuseringsscenen då de judiska kvinnorna nakna tvingas kliva över liken av sina män.

För Raoul Wallenberg blir Marja den ängestens mörka botten som han måste söka sig ner mot. Han återvänder till hennes rum med kläder som han skaffat åt henne och hjälper henne tålmodigt och ömt att klä sig. Innan dess, medan Wallenberg sover på Marjas säng, har hennes dödslängtan drivit henne ut på gatan för att bli skjuten. Men hon återvänder levande och orkar nu för första gången berätta vad som egentligen hände hennes döttrar – att de sköts ihjäl inför hennes ögon.

- Efter att ha berättat för Wallenberg om sina döttrars död säger Marja: "Jag lämnar inte det här huset. Och jag gömmer mig aldrig mer." Varför har hon beslutat sig för det?

Marja vill inte ha hjälp, inte bli räddad. Tillsammans med henne är Wallenberg lika maktlös som hon själv. Det enda han kan ge henne är själva mötet mellan två människor. Ur deras gemensamma sorg och sårbarhet föds en stark känsla. I Marjas rum omfamnar Wallenberg henne tyst och hjälplöst. När han är på väg att gå följer Marja efter honom och frågar: "Om jag bad dig, skulle du kyssa mig då?" Marja utmanar Wallenberg, prövar gränsen för hans accepterande av hennes mänsklighet. Senare säger hon: "Ingen tycker om offren. Ett offer är ingen riktig människa. Eller hur, herr Wallenberg?"

- Vad menar Marja med att ingen tycker om offren? Är det någon skillnad mellan medlidande och medmänsklighet? Varför är det svårt att identifiera sig med de svaga och lidande?

Marja fortsätter med att säga att också hon själv avskyr offren. Wallenberg kan inte befria Marja från hennes självförakt och självhat, som har sin rot i att hon tvingades åse mordet på dottrarna utan att kunna göra något för att förhindra det. Upprättelse som människa kan Marja bara få genom att handla, att försvara sin och andras mänsklighet. "Jag skulle vilja döda någon", säger hon. Och när mannen som våldtagit Lilith jagar iväg henne med slag och sparkar, griper Marja ett gevär och skjuter honom. Efteråt kan hon knappt tro på vad hon gjort. "Säg du?" frågar hon Wallenberg, mer klenroget än stolt, innan hon sjunker ihop på gatan. Wallenberg svarar genom att lyfta upp henne och hålla henne i sin famn.

- Hur förändras Marja efter denna händelse? Hur utvecklas relationen mellan henne och Wallenberg?

Det djupa och autentiska mötet mellan människa och människa är också ett möte mellan människa och Gud. Detta synsätt har djupa rötter i judisk religion och hos framstående judiska filosofer som Martin Buber och Emmanuel Lévinas.

I ett av filmens mörkaste ögonblick, efter morderna på människorna på lastbilsflaket, säger Papa: "Gud har inte skapat oss, herr Wallenberg. Vi har skapat honom. Därför är människan helig, bara därför. Vi ger honom liv, och vi dödar honom." Raoul Wallenberg, som i samtalet med rabbinen sagt sig inte tro på Gud, förändras av sina erfarenheter. När Papa fortsätter: "Ni tror inte på

Gud, herr Wallenberg?" svarar han: "Det var förut, Papa, innan jag visste hur fruktansvärd människan kan vara."

- Fundera över innebörden i samtalet mellan Wallenberg och Papa. Vad menar de med sina repliker?

Genom filmens mörka skildring av våld och död löper en strimma av hopp och en tro på att ett fortsatt liv trots allt är möjligt. Wallenbergs judiska medarbetare på ambassaden utarbetar en plan för hur det judiska livet i Ungern ska kunna återuppbyggas efter befrielsen. Det är för att lägga fram denna plan för de sovjetiska beslutsfattarna som Wallenberg i slutet av filmen tar risken att överlämna sig i deras händer, trots varningar från sina medarbetare. Wallenberg lyssnar på deras varningar, men kan ändå inte handla annorlunda. "Det finns ett vansinne som är det enda möjliga", säger han.

Överlevandets under gestaltas då gettots portar öppnas. En man från gettots judiska råd, som tidigare i filmen framstått som en människa utan hopp, kommer ut tillsammans med en liten pojke i samma ålder som pojken som dog på lastbilsflaket. Utanför portarna väntar Marja och lilla Eva. De möter Bella, den unga bruden som förlorat sin man men som ändå orkar leva vidare. I Marjas rum betraktar Raoul Wallenberg och hans vän Számosi varandra och konstaterar att de båda borde varit döda många gånger om men att de ändå lever. Trots att vi med historiens facit i hand vet att Wallenberg aldrig återvände från sitt möte med männen från den sovjetiska säkerhetstjänsten, och att Ungern gick ett nytt förtryck till mötes, slutar filmen i en känsla av hopp.

MER ATT LÄSA

Litteraturen om Raoul Wallenberg är omfattande. Det har skrivits flera hundra böcker som handlar om hans verksamhet och gåtfulla öde. Många biografier präglas av den hjältedyran som uppstått kring hans person och ibland riskerar människan Wallenberg att komma i skymundan för "fallet Wallenberg".

För den som vill veta mer om vad som utspelades i Budapest under den tid Wallenberg var verksam på svenska legationen kan rekommenderas memoarböcker av två personer som själva arbetade tillsammans med Wallenberg. I boken *Med Raoul Wallenberg i Budapest – Minnen från krigsåren i Ungern* berättar

legationssekreterare Per Anger på ett livfullt och fängslande sätt om händelserna i Budapest åren 1944–45 (P.A. Norstedt & Söners Förlag, Stockholm 1979). Lars G:son Berg var attaché på den svenska legationen i Budapest och han redogör för sitt arbete och sina möten med Wallenberg i boken *Vad hände i Budapest* (Forsners Förlag, Stockholm 1949). Boken har även utgivits under titeln *Boken som försvann* (Textab Förlag, 1983).

Bland biografierna kan nämnas Expressen-journalisten Eric Sjöquists två böcker *Affären Raoul Wallenberg* (Bonniers, Stockholm 1974) och *Raoul Wallenberg – Diplomaten som försvann* (Askild & Kärnekull, Stockholm 1981). I båda böckerna läggs tonvikt på Wallenbergs fångenskap i Sovjet.

Bilden av Wallenberg som offer för ett storpolitiskt maktspel under det kalla kriget analyseras i Bernt Schillers bok *Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg* (Natur och Kultur, Stockholm 1991).

BBC-reportern John Bierman lyfter fram händelser och vittnesmål kring Wallenbergs liv och öde i sin bok *Raoul Wallenberg – En hjälte i vår tid. Biografi om "mannen som räddade 100.000 judar", hans liv, kamp och försvinnande* (Almqvist & Wiksell Förlag, Stockholm 1982).

Mytbildningen kring Wallenbergs fångenskap i Sovjet är stor. Redan i mitten av 1960-talet gjorde Elsa och Hans Villius ett försök att kritiskt granska vittnesmål och dokument i boken *Fallet Raoul Wallenberg* (Almqvist & Wiksell/Gebers Förlag, Stockholm 1966). Deras slutsats var att Wallenberg förmodligen dog i Ljublankafängelset i Moskva i juli 1947.

Korta och överskådliga presentationer av Wallenbergs liv och gärning finns i den 50-sidiga skriften *Raoul Wallenberg*, som ingår i serien UD informerar (Utrikesdepartementet, Stockholm 1987), samt i det 20-sidiga häftet *Raoul Wallenberg* av Jan Larsson, som ingår i serien Svenska porträtt (Svenska Institutet, Stockholm 1995). Lättläst och rikligt illustrerad är Andres Küngs biografi *Raoul Wallenberg – igår, idag* som vid sidan av verksamheten i Ungern också skildrar Wallenbergs uppväxt (Timbro, Stockholm 1985).

Wallenbergs sista rapport till svenska UD, daterad den 8 december 1944, har rubriken "Rapport rörande de ungerska judarnas läge". Rapporten återges i sin helhet tillsammans med merparten av den korrespondens som fördes mellan svenska legationen i Budapest och UD i Stockholm i boken *Räddningen – Budapest 1944. De svenska hjälpinsatserna. Rapporter ur UD:s arkiv*